EEN GECOMMENTARIEERD ANTIDOTARIUM EN DE *CIRCA INSTANS* VAN PLATEARIUS IN EEN OOSTMIDDELNEDERLANDSE BEWERKING.

W.L. Braekman.

Het is de bedoeling van deze bijdrage de aandacht van de wetenschappelijke vorsers te vestigen op het bestaan van een Mnl. vijftiendeeeuwse handschrift dat zich in de Universiteitsbibliotheek te Gent (Hs. 1457) bevindt en dat tot op heden volledig onbekend gebleven is.

Dit volumineus handschrift is van groot belang niet alleen voor de geschiedenis van de wetenschappen in het algemeen en voor die van de geneeskunde en farmacie in het bijzonder, doch tevens voor de filiologie en wel speciaal voor de lexikologie van de Mnl. taal. Dit manuscript bevat immers vele, nog niet in het Mnl. Woordenboek opgenomen woorden.

Naast een technische beschrijving van deze codex, wordt in de hiernavolgende bladzijden een overzicht gegeven van de inhoud van dit alleszins merkwaardig handschrift. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de twee traktaten die veruit het grootste gedeelte van dit handschrift in beslag nemen en die beide totnogtoe alleen in deze codex blijken tot ons gekomen te zijn.

Het eerste van deze twee is een uitvoerige compilatie, een soort antidotarium met commentaren dat in de tekst aan « meyster rogiers » toegeschreven wordt. In deze compilatie herkent men gemakkelijk fragmenten uit het *Antidotarium Nicolaï* en uit de *Circa instans*, doch vooral de commentaren zijn zeer belangwekkend. Deze compilatie verdient dan ook zonder twijfel een gedetailleerde studie.

Het tweede grote traktaat uit dit handschrift is — indien mogelijk — nog interessanter, daar het blijkt een Mnl. versie te zijn van het beroemde en gedurende vele eeuwen zeer invloedrijke *Liber de simplicibus*, dat meestal naar de aanvangswoorden *Circa instans* genoemd wordt. Dit praktisch leerboek, een kruidenboek over de *simplicia*, was voor de middeleeuwse arts en apotheker in Westeuropa, van ten minste het begin van de dertiende eeuw tot lang na Paracelsus, de grote authoriteit, waarvan de invloed gedurende eeuwen heeft doorgewerkt. Dit was niet alleen het geval in beperkte kringen van medici en apothekers doch ook

in ruime kring van geletterden van alle beroepen en standen. Deze bekendheid blijkt uit de vele middeleeuwse handschriften die in het Latijn en in de volkstalen van Westeuropa van dit werk bewaard gebleven zijn : in Duitsland alleen zijn meer dan dertig hss. van de Latijnse tekst bekend, een Duitse tekst werd door W. Damm uitgegeven (1) en nog andere versies zijn in handschrift bewaard. Paul Dorveaux publiceerde een Franse bewerking in 1913 (2).

In de Nederlanden was het werk natuurlijk eveneens bekend. Een berijmde versie van enkele fragmenten werd door Jacob van Maerlant onrechtstreeks aan het werk van Platearius ontleend en geïncorporeerd in zijn *Der Naturen Bloeme*. In dit verband verdient vermeld te worden dat in het hier bekend gemaakte handschrift verscheidene berijmde fragmenten uit dit encyclopedisch werk van Van Maerlant werden opgenomen, met interessante variaties en kleine toevoegingen, waarop we verder nog de gelegenheid zullen hebben te wijzen. Dat de *Circa instans* ook buiten Van Maerlant reeds vroeg bekendheid had verworven, blijkt ook uit de vele referenties die men in Mnl. medische prozatraktaten naar dit werk aantreft. Zo wordt in het incipit van de *Herbarys* uit Hs. 15624-15641 van de Kon. Bibliotheek te Brussel als bron ook „Circum instance, den wisen meester" (3) genoemd, waarmee natuurlijk het tot „meester" gepromoveerde boek van Platearius bedoeld is.

Ook het kruidenboek uit Hs. 1328 van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (fols. 79r-99v) is erop gebaseerd (4) en brengt een populaire versie van een beperkt aantal van de capitula uit dit werk.

Alhoewel door deze teksten duidelijk de bekendheid van het werk blijkt bij de vaklui in de Nederlanden, is het even duidelijk dat er een groot verschil bestaat tussen deze zoëven genoemde, zeer fragmentarische bewerkingen, en de Latijnse tekst van het *Liber de simplicibus*.

Gezien deze bekendheid in de middeleeuwse Nederlanden is het wel bijzonder opvallend dat tot op heden geen enkel handschrift van een echt-Mnl. vertaling van het *Circa instans* gevonden werd. Nog onlangs

1. W. Damm, **Die einzige bisher bekannte deutsche Fassung des Buches Circa instans (de simplicibus) nach einer Hs. des 15. Jahrhunderts** (Diss. Berlijn, 1939).
2. P. Dorveaux, **Le livre de simples medicines. Traduction française du Liber de simplici medicina dictus Circa Instans de Platearius** (Parijs, 1913).
3. L. J. Vandewiele, **De „Liber Magistri Avicenne" en de „Herbarys"** (K.V.A. Brussel, 1965), 2e deel : Herbarys, p. 177 en p. 170.
4. W. F. Daems, **Boec van Medicinen in Dietsche** (Leiden, 1967), pp. 116-159.

kon W.F. Daems dan ook met grote zekerheid schrijven: „er is geen werkelijk echt Mnl. C.-i.-hs. bekend, geen dat de merkwaardige proloog bevat, waarvan de begin woorden al zeer vroeg tot titel zouden worden: Circa instans negotium de simplicibus medicinis nostrum versatur propositus... (5).

Het tweede traktaat in Hs. 1457 is echter wel degelijk een „werkelijk echt Mnl." handschrift van dit beroemde werk en begint met de vertaling van deze zelfde proloog. Het hoeft geen betoog dat deze Mnl. versie een belangrijke en opvallende lacune in de Mnl. vakliteratuur vult. Ook deze tekst verdient aan een grondige studie onderworpen te worden en ik ben dan ook verheugd hierbij te kunnen voegen dat Dr. apot. L. J. Vandewiele, die op het gebied van de uitgave van Mnl. medische teksten reeds ruim zijn sporen heeft verdiend, zich bereid verklaard heeft de uitgave van deze zeer belangrijke tekst op zich te nemen.

Naast deze twee uitvoerige traktaten, bevat dit Gents handschrift nog allerlei andere teksten, die hoewel alle veel minder omvangrijk, toch stuk voor stuk interessant zijn. Zo vermelden we een vertaling van een groot gedeelte van het bekende werkje van Arnaldus van Villanova, getiteld *Liber de Vinis*. Van dit werkje, waarvan tot nu toe alleen een klein fragment in Mnl. versie bekend was (zie verder), bevat dit Hs. een getrouwe en veel uitvoeriger versie. Ten slotte verdient nog de bijzondere aandacht gevestigd te worden op de beschrijving van de invloed die de maan uitoefent op het leven op aarde en een fragment van een mij onbekend groter chirurgisch werk, dat, naar Dr. Gundolf Keil mij meedeelde, „ausserordentlich belangreich" is (6), en waaraan hij zich bijzonder interesseert.

Vooraleer tot de beschrijvng van dit handschrift over te gaan, wens ik nog enkele woorden te wijden aan de dialectische kenmerken van de taal waarin het geschreven werd.

De duidelijke Noordoostelijk gekleurde taalvormen die in het ganse hs. voorkomen, wijzen, in hun geheel genomen, naar Zuidwest-Gelderland (de streek van Arnhem en Nijmegen) (7):

1) het onderscheid *ald-old* is niet bewaard: *solt, verkolden, olden* (fol. 101v), *gewolt, colt* (fol. 102v).

5. W. F. Daems: **Op. cit.**, p. 32.
6. Brief van 15 juli 1967.
7. Voor de bereidwillige mededeling van deze gegevens ben ik Dr. M. Gijsseling ten zeerste verplicht.

2) het reflexivum 3e pers. is *sick* (fol. 102r); de acc. van du is *dic* (fol. 101v).
3) in tegenstelling met het Noordoostgelders en het Nederduits komt geen eenheidspluralis voor : *wy vruchten* (fol. 101v), *sy comen* (fol. 102v), *som lude segghen* (fol. 103r).
4) o > a in open syllabe : *to apenen* (fol. 105r) (8).
5) *to* i. pl. v. *te* : *to comen, to samen, to droghen* (fol. 101v), *to wesen* (fol. 102v).
6) het bezitt. vnw. vr. is *oere* : *oere tyt* (fol. 101v), *van oerre cracht* (fol. 102v).
7) *woe* i. pl. v. *hoe* : *woe vele* (fol. 102v).
8) *luttick* (fol. 103v).

Er zijn in het Hs. ook enkele sporen die erop wijzen dat deze tekst teruggaat op een oudere versie die in het Westmiddelnederlands geschreven was : zo komt naast het zoëven vermelde *luttick* ook *luttel* (fol. 103v) voor en op fol. 128r is er een schrijffout die in dezelfde richting wijst (zie verder).

1. Het Handschrift zonder tekst :

Op een enkel perkamenten schutblad na : papier met watermerk : het eerste katern (fol. 1-8) een hoofdletter P met erboven een klaverblad met vier onregelmatig gevormde blaadjes : identiek aan Briquet n° 8638 (9). De overige katernen (fol. 9-208) ook een hoofdletter P met erboven hetzelfde motief waarvan de vorm echter verschilt van het zojuist vermelde merk (de blaadjes zijn hier gelijk in grootte) : Briquet n° 8622.

Afmetingen der folia : 193 x 147 mm.; die van de bladspiegels, afgeschreven, gedeeltelijk met de droge naald, gedeeltelijk met inkt : 157/163 x 110/117 mm. Bij het inbinden werd het Hs. bovenaan en onderaan afgesneden. Enkele omgevouwen hoekjes laten toe de oorspronkelijke afmetingen te bepalen : 193 x 153 mm. Een enkel blad (fol. 207) is onderaan gedeeltelijk omgevouwen : grootte 205 x 147 mm. Het aantal regels per foliozijde varieert van 35 tot 56. Signaturen, reclamen en custoden ontbreken geheel.

De nummering van de folio's : er is een 15de-eeuwse en 19de-eeuwse foliëring : de middeleeuwse nummering in Romeinse cijfers werd bo-

8. Vgl. A. Van Loey, **Middelnederlandse Spraakkunst** (Groningen, 1957) II, § 76, opm. 1.
9. C. M. Briquet, **Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282, jusqu'en 1600** (Genève, 1907).

venaan rechts op elke recto-zijde aangebracht ; ze werd echter voor een groot gedeelte bij het inbinden weggesneden. Deze nummering begon wellicht op de huidige folio 9 en liep door tot de huidige folio 24. Van fol. 25 tot het einde van het Hs. herbegon ze vanaf nummer 1 (fol. 25 = 1, fol. 26 = 2, enz.). In de 19de eeuw werd met potlood in de rechterbovenhoek van elke recto-zijde een nieuwe doorlopende nummering aangebracht. Het is deze moderne foliëring die in de volgende bladzijden door ons gevolgd wordt.

Het eerste katern (fol. 1-8) bestaat uit vier diplomata ; het tweede (fol. 9-14) uit drie diplomata ; het derde uit één diploma. Vanaf 4 (fol. 17-24) tot en met katern 9 (fol. 57-64) is elk katern samengesteld uit vier diplomata ; het katern 10 (fol. 65-74) bestaat uit vijf diplomata ; katernen 11 (fol. 75-82) tot en met 22 (fol. 195-202) bestaan elk uit vier diplomata. Het laatste katern van het Hs. (katern 27 : fol. 203-208) bestaat uit drie diplomata.

Uit het bovenstaande blijkt dat, op vier uitzonderingen na, het Hs. samengesteld is uit katernen van elk vier diplomata. Vooraan in het Hs. en achteraan is er een ongenummerd schutblad in een 17de eeuwse papiersoort : in beide gevallen een enkel diploma, waarvan de ene helft op het plat — respectievelijk het voor- en het achterplat — werd aangebracht. Op het schutblad vooraan volgt een eveneens ongenummerd perkamentblad dat wellicht eens als band dienst gedaan heeft.

De opbouwformule van het Hs. is nu als volgt (10) :
$1^* + 1^* + IV + III + I + IV^6 + V + IV^{16} + III + 1^*$
In totaal dus 208 genummerde bladen en drie ongenummerde schutbladen.

II. Het Hs. met tekst : :

De papieren schutbladen zijn blank ; dit is eveneens het geval voor de versozijde van het perkamenten blad en voor fol. 7, 8r en 24v.

De bladschikking : van fol. 1 tot 24 is de tekst geschreven in twee kolommen ; de rest van het Hs. is geschreven over de volle breedte van de bladspiegel, waarvan de afschrijving niet steeds nauwkeurig gevolgd werd.

Het grootste gedeelte van het Hs. werd geschreven door een enkele hand in Gotisch cursiefbastaardschrift. Enkele rubrieken staan in minuskelbastaardschrift. Fols. 1-8 werden in een andere hand uit het begin van de 16de eeuw geschreven. Een derde hand is verantwoordelijk voor

10. Arabische cijfers worden gebruikt om een folio, Romeinse om een diploma of dubbelvel aan te duiden. Bij de ongenummerde schutbladen werd een asterisk geplaatst.

de twee derde van fol. 69r en fols. 69v-71 en misschien ook wel voor fols. 189v-207. Een 17de eeuwse hand heeft op fols. 207v-208r een viertal recepten toegevoegd.

Sporen van gebruik van het Hs. in latere eeuwen zijn : 19de eeuwse potloodaantekeningen op het voorplat : „Antidotarius Macer / Circum Instans" en, daaronder, in een andere hand :

1. Meester Rogiers Summa op Antidotaria (*sic*)
2. Circum instans

Op het perkamenten schutblad (rectozijde) staan de volgende aantekeningen met inkt, uit verschillende eeuwen : N° 11 (18de of 19de eeuw ?) en de volgende twee regeltjes (16de eeuw) :

Dynamedia etc medicijnboek
Offatorium vngentarium est (?) saluen... (?)

Op fol. 8v werden twee kleine stukjes papier geplakt, met op elk ervan een kort, met inkt geschreven excerpt uit het Hs., in een 19de eeuwse hand.

De middeleeuwse scribenten hebben veelvuldig gebruik gemaakt van de gewone afkortingen, o.m.

— : vā = van ; ēn = en*de*
ꝯ : subalbid ꝯ = subalbid*us* ; ꝯ plexie = *com*plexie
' : d' = d*er* of d*aer*
ʳ : petʳcielien = pet*er*cilien
ᵘ : gᵘt = g*r*at; qᵘtenteyt = q*uan*tenteyt
, : Oft, = Oft*et*
ᵗ : doefhᵗ = doefh*eit*
3 : voers3 = voers*eit*

Interpunctie werd door de scribenten niet gebruikt. De structurering van de tekst is geschied op fols. 1-8 door een deel wit te laten tussen de verscheidene letters van het alfabet die behandeld worden, op fols. 9-23 door grotere, summier versierde hoofdletters voor elk van de beginletters van de tabellen met titels in rubriek in de rand. Van sommige hoofdletters werden de trekken met rode inkt herhaald.

Op fols. 23-24 staan de opschriften met rode of met zwarte inkt onderstreept, terwijl de hoofdletters in de rest van het Hs. rood en zwart gekleurd zijn.

Vanaf fol. 189v tot het einde worden de recepten met een zwarte streep van elkander gescheiden.

Correcties zijn weinig talrijk en werden meestal door de scribent zelf aangebracht.

Een gedeelte van het perkamenten schutblad vooraan in het Hs. werd weggesneden, de overige bladen werden niet noemenswaard geschonden. Enkele folio's (fol. 1-8) vertonen wel vochtvlekken die echter de leesbaarheid niet schaden ; dit is eveneens het geval voor fols. 195 e.v.

Enkele pentekeningen van chirurgische instrumenten komen in de tekst en in de kantlijn voor op fols. 26 en 27r.

III. Band :

Het Hs. is gebonden (zes bindgaten) in een kartonnen band met bruin papier beplakt. De rug is van rood leder, de hoeken zijn versterkt met rode perkaline. Een alfabetische bladwijzer uit stukjes perkament gesneden, werd in de *Circa instans* aangebracht en steekt op verschillende hoogte aan de zijkant uit. Op deze kleine stukjes perkament staat de letter van het alfabet in rood.

IV. Determinatie :

Voor een datering van het Hs. kan men slechts steunen op de schriftsoort die zonder twijfel in de tweede helft van de 15de eeuw thuishoort, en op de watermerken. Voor n° 8638 geeft Briquet data op van 1514 tot 1524, zowel uit Duitsland als uit de Nederlanden; voor n° 8622 geeft hij vindplaatsen op uit Duitsland, Frankrijk en vooral uit de Nederlanden, daterend van 1481 tot 1489. Hieruit blijkt dat op het eerste katern na, dat in het eerste kwart van de 16de eeuw werd toegevoegd, het Hs. in het laatste kwart van de 15de eeuw geschreven werd.

V. Inhoud :

1. Een onvolledige index op het ganse Hs. werd in de 16de eeuw in twee kolommen aangelegd, waarbij ook enkele kortere tekstjes gevoegd werden (fols. 1-6). Deze index bleef onafgewerkt. Vermeldenswaard zijn op fol. 6v een Latijnse tekst over de eigenschappen van *thus* en op fol. 8v enkele regels die handelen over „weghebrede groet" (fols. 7 en 8r zijn blank).

2. Een systematisch inhoudsoverzicht, vijf tabellen, de beschrijving van ziekten en dgl. volgen op fols. 9-22. Sommige passages zijn verzen, echter als proza geschreven (11). De tekst die begint als volgt (fol 9r) geeft duidelijk het doel van dit gedeelte van het Hs. aan :

11. De berijmde gedeelten hebben we steeds als verzen geciteerd.

Wye werken wil wt desen boke
Die merke wal ende soeke
wat dat dese tafel leert
Die hier volghet gheordiniert
Want sy wyset properlicke
alle saken an oer ghelike
Isset chyrrurgia of medicine
Elck settet sy by dat syne
Als die capittelen hebben in
Die in dit boeck bescreuen syn
Van cruden gummen ende stenen
Oer werck setmen hier by ene
Jae al dat to oeren saken gaet
Nu merket ende verstaet **Antidotarius** (12)
Van antidotarius ist ierste beghin
Als syne practike heuet in.

Hierop volgt dan een inhoudsoverzicht (fols. 9r-10r), waarna het Hs. verder gaat met een tweede overzicht, dat begint als volgt (fol. 10r):

Vanden anderen boeke
die tafel volghet hier die bewysen sal
Alle die punten die staen in dit boeck
Wie daer wt werken wil die soeck
Die tafel al doer dat is myn raet
Soe dat hy come daert staet
Die sake daer hy an begheert
Te merken dat den menschen deert
Of ghy gheliker materien int wesen
Machmen ducke die sake ghenesen
Van deser tafel die ierste reden
. . .

Op fol. 12 volgt dan :

Dese tafel leert nu voert medicyna die behoert ten
leden die holden in die gheeste ende die vijf
synne....

Op fol. 13v begint de derde tafel :

Die darde tafel volghet hier nu
die wysinghe doet seghic v

12. Wat vetjes gedrukt staat, vindt men in het Hs. in rubriek.

van medicinen der leden
die voedinghe doen der menschelicheijde
. . .

De vierde tafel begint op fol. 17r :

Die vierde tafel als ghij hoert
wyset nu die siecten voert
die in dit boeck bescreuen staen
die ten leden der naturen gaen
. . .

De laatste tafel vangt aan op fol. 20v en loopt door tot fol. 22v. :

Die vierde tafel eyndet hier ter stede.
Die vifte beghint die reden
Nv heb ic mytter hulpe godes volbracht
die vierde tafel na mynre macht
Als ic sy int harte hadde visiert
Die vyfte tafel hier nu leert
Van (fol. 21 r) corsten myt oeren ghesellen
Dien den mensche ducke quellen
Wat daer inden boeke staet
bescreuen wildijt winden (*sic*) soe gaet
Soeken na desen ghetal . . .

Deze vijf systematische tabellen waarvan de bedoeling van elk uit de hierboven aangehaalde passages duidelijk naar voor treedt, hebben natuurlijk tot doel de gebruiker te helpen om vlugger in het volumineuze handschrift te vinden wat hem in het bijzonder interesseert. De bruikbaarheid van deze systematische index is voor de tegenwoordige lezer sterk verminderd daar de nummering waarnaar door de scribent verwezen wordt, zoals gezegd, bij het inbinden op vele plaatsen voor het grootste gedeelte werd weggesneden.

3. Op fol. 23r begint een uitvoerig medisch traktaat dat doorloopt tot fol. 102v. Dit traktaat kan, als geheel beschouwd, het best beschreven worden als een gecommentarieerd antidotarium, daar het *explicit* het beschrijft als „die minste Summa meyster rogiers gheordiniert op antidotario". Het is natuurlijk mogelijk dat het commentaar van de hand van meester Roegiers zou zijn, zelfs dat met de „minste Summa" van Roegieri het werk bedoeld wordt dat als de *Practica Parva* van Roger Frugardis bekend is en voor het eerst door Octavianus Scotus in 1498 te Venetië gedrukt werd als deel van diens *Collectio chirurgica Veneta*. Daar ik

de tekst in deze zeldzame inkunabel nog niet heb kunnen vergelijken met de tekst in het Hs., kan mijn oordeel dan ook slechts met voorbehoud gegeven worden en alleen voorlopig zijn tot wanneer een grondige studie aan dit traktaat gewijd wordt.

Daar het *incipit* van deze compilatie enige van de door de auteur gebruikte bronnen vermeldt, schrijf ik het hier over :

> Hier beghint Antidotarius syne bedudinghe en*de* ordinirin*ghe* alse hem nijcolaus maecte*n* (13)

Aviscenna seyt i*n* syne*n* iersten boeck dat die practica int beghi*n* ten iersten wort ghedeylt i*n* tween Als i*n* ontholdi*n*ghe de*r* ghesonthe*it* En*de* i*n* curriringhe de*r* siecte*n* Va*n* to beholde*n* die ghesonthe*it* en is hier niet to spreke*n* Mer die curriringhe de*r* sieckheide*n* wort ghedeylt of manichuoldich ghemaket Want so*m*mighe practica de*r* curriringhe is ghemaket manichuoldich na manire*n* de*r* sieckhe*it* en*de* so*m*mighe is ghedeilt of manichuoldich (14) ghemaket van der medicine*n* weghe*n* Va*n*der sieckheit weghe*n* wort die practica de*r* curirin*ghe* manige*r*hande ghemaket Alset apenbaer is datme*n* inde*r* medicine*n* maket als zom heet zom colt zom droegh zom vochtich Va*n*der medicine*n* weghen wort oec manichvoldich ghemaket die practica de*r* curriringhe Wa*n*t som syn simpel medicine*n* som vergadert Mer die simpel medicine*n* va*n* oere*n* diuersen werken warde*n* sy manige*r*ha*n*de bescreue*n* va*n* som spreken die boeke*n* va*n* simpelen medicine*n* int ghemeyn som i*n* so*n*derlin*ghe*n practike*n* In ghemeynre practica seyt galien*us* i*n* syne*n* boeke van de*n* simpele*n* medicine*n* In sonderlin*ghe*n practica Als circa instans dat boec leert en*de* als auisce*n*na leert ende ande*r* boeke deser ghelike Die ve*r*gade*r*de medicine*n* (fol. 23v) syn manige*r*hande die so*m* bescreue*n* staen i*n* antidotario rasis des meysters en*de* in auice*n*na en*de* i*n* antidotario nijcelaij va*n* welken wy meyne*n* te lere*n* Mer ghy solt wete*n* dat som medicine*n* warde*n* ghenomen va*n* diere*n* som va*n* metael som van cruden en*de* bome*n* die wter eerde*n* wasse*n* Va*n* de*n* diere*n* warde*n* die medicyne*n* manige*r*hande ghenomen som va*n* deelen des diers als va*n* culle*n* des beuers en*de* andere*n* dyere*n* va*n* oerre leuere milte galle en*de* aldus voert va*n*den andere*n* Mer die ouervloedichei*t* syn twyerha*n*de als der ouerbliuinghe en*de* de*r* onreynicheit Vande*r* ouerbliuinghe warde*n* medicine*n* ghemaket als vande*n* melke Va*n*der onreynichei*t* wort medicine ghemaket als van drecke en*de* aldus vande*n* andere*n* Oec warde*n* medicine*n* ghenome*n* va*n* metale als golt siluer lapis lazuli lapis armeniac*us* en*de* aldus en*de* andere*n* desen ghelicke...

13. Dit incipit is in het Hs. met rood onderstreept.
14. Het Hs. heeft **machichuoldich.**

Deze passus maakt deel uit van de inleiding tot het eigenlijk antidotarium en eindigt op fol. 24r waar een deel van het blad (en fol. 24v geheel) blank gebleven zijn.

De „Antidotarius... alse hem nijcolaus maecten" verwijst natuurlijk naar het bekende *Antidotarium Nicolaï* waarvan verscheidene Mnl. versies bekend zijn (15) De vermelding van Avicenna verwijst naar diens *Cantica* en de tekst vertoont gelijkenis met de Mnl. versie van diens *Regimen sanitatis* zoals dit voorkomt in het Utrechts Hs. (Universiteitsbibliotheek, Hs. 1328) (16).

Over het *Circa instans* wordt verder nog gehandeld ; met het „antidotarium rasis" is het *Parvum Antidotarium* van Rhazes bedoeld (17). Uit de zinsnede „in antidotario nijcelaij van welken wy meynen te leren" blijkt echter dat het *Antidotarium* van Nicolas door de scribent als een van de belangrijkste bronnen beschouwd wordt. Dit blijkt dan ook inderdaad het geval te zijn. Immers, nadat op fols. 25r-26v gehandeld wordt over de *colliria*, de *aposina* en de „viij ander medicina daer men buten anden lichame mede werket", en op fols. 26v-27v uiteengezet wordt hoe men maakt „onderscheit inden instrumenten die men orbert", gaat de tekst op fol. 27v verder met de zin : „Eer wy nu voert varen tot Antidotarium soe salmen sommighe saken buten merken...". Hieruit blijkt dus wel dat de tekst die tot daar neergeschreven werd, slechts een aanloop is tot het eigenlijk werk dat als een Antidotarium dient beschouwd te worden.

Vooraleer echter tot dit hoofddeel van de tekst te komen, vindt de scribent het gepast vooraf nog uit te weiden (fols. 27v-32v) over de „complecien (*sic*) der medicynen" en de „qualiteiten", te leren „onderscheyden die iiij graden der krude" en te „kennen die medicyn by expermenten" waarbij dan de zeven voorwaarden en de „v manieren" waarop „medicynen kenlick (worden) vermidts den wech der reden", behandeld worden. Op fol. 32r-v wordt de „medicynen makinghe", op fol. 33 de tijd waarop „men vergaderen sal die dyngen", op fol. 33v de „siedinge der medicynen" besproken, en op fol. 34r „leertmen welke medicyn men meer of myn sal puluerseren (*sic*)".

De hierop volgende bladen van het Hs. worden ingenomen door de bespreking van de tweevoudige wijze waarop de „confectien" die in

15. Uitgegeven door W.S. Van den Berg, **Eene Middelnederlandsche Vertaling van het Antidotarium Nicolaï** (Leiden, 1917).
16. Uitgegeven door W.F. Daems, **Boec van Medicinen in Dietsche** (Leiden, 1967), pp. 204 e.v.
17. **Opera parua Abubetri,** vertaald door Gerardus de Cremona (Lyon, 1510).

de antidotarius beschreven worden, geordend zijn : „hier na suldy weten dat die manier der ordiniringhe der gheordinierder confectien in antidotario bescreuen is twyerhande...".

Na de „confectien" komen dan op fols. 35v-39r de „syrupen" en op fols. 39r-69r de electuarien aan de beurt.

Een deel van fol. 69r en de volgende bladen (tot fol. 71r) zijn beschreven met een aantal Latijnse recepten, waarna de behandeling van de electuariën zonder verdere onderbreking doorloopt tot het einde van het traktaat op fol. 102r. Hier eindigt de tekst als volgt :

> *Explicit* : ...ende alsmen sueket syne verrichtinghe men weder drucket myt oly van sueten mandelen ende myt dragante daer op ghesprenghet. Hier eyndet sick die minste Summa meyster rogiers gheordiniert gheordiniert (*sic*) op antidatio deo dicitur gracias.

Verscheidene passages in dit uitvoerig traktaat zijn nauw verwant met het *Antidotarium Nicolaï*, zo b.v. de behandeling van *dyamargareton* (fol. 42r), *dyacameron* (fol. 42v), *dyamoron* (fol. 44r), *dyantos* (fol. 44v), *dyasaturion* (fol. 46r), *dyaprunus* (fol. 46v), *dyaprassium* (id.), *dyarodion abbatis* (fol. 47r), *dyapenidion* (fol. 51r), *dyaysopum* (fol. 52r), *dyadragagantum* (fol. 53r), *dyacastorium* (fol. 54r), *dyacostum* (id.), *dyayris* (fol. 54v), *dyacalamentum* (fol. 55r), *dyapapauer* (fol. 56r), *dyanysium* (fol. 67r), *dyacitoniten* (fol. 58r), enz. Opvallend is hierbij dat de farmaceutische details die in het Antidotarium voorkomen, in dit traktaat telkens weggelaten zijn.

Zoals trouwens ook uit het op dit traktaat in het Hs. volgende deel zal blijken, werden verder vele delen uit de *Circa instans* in deze compilatie opgenomen, o.m. de behandeling van *lytargirium* (fol. 42v), *muscus* (fol. 45r), *pistacee* (fol. 46r), *yris* (fol. 54v), *papaver* (fol. 56r), *citona* (fol. 58r), *psilium* (fol. 61r), *anetum* (fol. 62r), *pentafilon* (fol. 64r), *cyperus* (fol. 64v), *orobum* (fol. 65r), *coralle* (fol. 66v), *ruta* (fol. 72r), *sandali* (fol. 72v), *bdellium* (fol. 76v), *myrobolani* (idem), *agaricus* (fol. 81r), *esula* (fol. 82r), enz.

Tot besluit van het overzicht van dit traktaat, volgt hier nog bij wijze van voorbeeld de behandeling van *dyacalamentum* met de overeenstemmende passage uit het *Ant. Nicolaï* en met de Latijnse versie van de *Circa instans* over *calamentum* (18).

(fol. 55r) Dyacalamen*tum* is i electuariu*m* en*de* heft syne*n* naem van coren mente En*de* is guet teghe*n* wee de*r* borst en*de* oere siecten va*n* colden comende

18. Voor deze Lat. versie, zie verder.

ende meest ist gaet (*sic*) luden die tot oeren older comen syn ende oec die hoesten dat van colden comt ende die quartane hebben voer den morgheneten ende daerna of mytter spysen.

Men vergelijke hiermee de volgende passage uit de Mnl. versie van het *Ant. Nicolaï* :

Dyacalementum heeft sinen name na calament Hets goet jegen alle deren vander borst dat van couden comt. Ende jegen die quarteine meest in ouden lieden. Hets goet jegen hoeste die van couden comt ende jegen die quarteine genut na etene met wine dat .15. deel es .2. lb...
(Uitg. Van den Berg, p. 54).

Hierna gaat de tekst echter verder :

Dyacalamentum en salmen niet nemen des somers men en menghe daer to dyapendion ende dragragantum fridium ende inden winter salment gheuen mijt dyapendion of dragragantum calidum of by hem seluen alleene. Teghen die nyeren ende der blasen die bestopt syn salmen gheuen Dyacalamentum ghesoden myt saxifrage ende millefolys ende petersilien sade allexandrie of dat cruet vyfblat Vrouwen die oer stonde niet en hebben salment gheuen myt wyn daer byuoet in ghesoden is. Dit suldij holden inder memorien want het is een ghemeyne regula. Soe wat guet is ter blasen ende ter nyren dat is oec guet tot vrouwenstonden dyaca(la)-mentum maectmen als in antidotario ghescreuen staet (19)

Na dit commentaar bij de passage uit het *Ant. Nicolaï* gaat de tekst op een nieuwe regel verder met de verhandeling van *calamentum* : (fol. 55v) Calamentum is heet ende drughe inden iij grat sommighe boeke noemt dit cruet nepeta mente die op berghen of op hoghen lande wasset dat ist beste want het is meest ter droechte gheset alst blomen heft soe samelt men i iaer machment holden in een donker stede buten roeck. Teghen amborstichеit alst van colden comet ende becomet meest olden luden inden wynter al ist wat veroldet gheuet den sieken wyn daer mente in ghesoden is ende liquirisse. Of ghyf hem wyn daer puluer van drugher menten in ghesoden is ende drughe vyghen. Oec is hier guet to nemet (*sic*) puluer van mente (euen) vele inder quatenheit (*sic*) puluer van ganciaen ende liquirissen tvierdedeel ende menghet myt gheschumden honighe dit is alrebest of myt i week ey to slorpen of neme den puluer in syn spyse. Teghen reuma van colden smeert dat houet achter van desen puluer myt honich ghesaden (*sic*) ghedaen in saccellatio ghewermet in enen

19. De slotwoorden verwijzen naar de farmaceutische gegevens die in het **Ant. Nicolaï** bij **dyacalamentum** aangegeven worden.

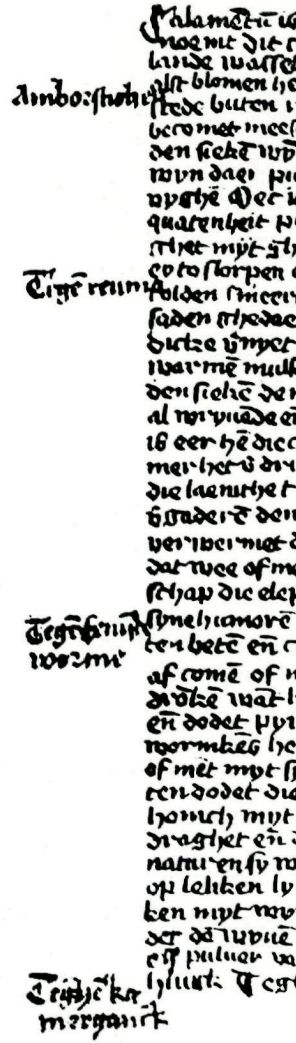

U. B. Gent. Hs. 1457, fol. 55 verso.

eerden pot ende dicke vernyet. Voert puluer van menten ghedronken myt warmen mulsa pleech alt licham tonbinden in sweet. Voert den sieken den die cortse myt colden angaet den besmeert al vryuende ende al clouwende myt oly daer mente in ghesoden is eer hem die colde angaet niet alleen en ist guet teghent colde mer het verdriuet som die cortse mede. Voert die scyasim die laemthet heuet der zenen daer dat die ende lenden mede vergaderen den stoet grune mente ende legghet daer op dit verwermet die huet ende tverdroghen die humoren ende verdriuet dat wee of ment daerop leghet. Voert ene manire van malaetschap die elephansia heit machmen in oeren beghinne curiren syne humoren myt mente ghedronken myt wijn. Voer serpenten beten ende crupende worme en laet mente gheen deren af comen of men stot ende daer op lecht ende myt wyn ghedronken want hoer chataplasma trect venyn van binnen wt wormkens het sij inden fu(n)dament of inder poerte der naturen of ment mijt synen instrumenten daerin doet. Voert sap van menten dodet die worme in allen leden of men te desen menght honich myt sold dan werket bet. Voert of i wyf i kynt draghet ende dit cruet drinket of steket in die poerte der naturen sy wort des kyndes quyt. Item gheplasmanert op leliken lyclawen doet sy vergaen. Voer(t) mente ghedrenken (*sic*) myt wyn verdriuet da(t) noccken inder kelen ende verbiet oec den wyuen luxurie. Voert een gargasiringhe van menten ende puluer van rosen soden in edic dat helpet teghen den huuck. Teghen tenasmon dat is swaerheit des camer (fol. 56r) ganges myt groter persen van flegma vitreo of van enighenn anderen colden humoren besmeert die nyeren myt honighe of ghesoden myt menten ende daerop gheschadet puluer van colophonie van menten van cumyn van narstruciun dats hofkerse myt i doec to binden als men dese puluere dus bint soe bint oec wat myt boemvullen (*sic*) opt fundament Om to doen comen menstrua alst gheprouet is neme mente ruta ende verbena euen vele siedt sy in water soe langhe dat ij deel versoden sy dit clenset ende gheue to drinken Om tverdroghen ouerulodicheit ende humoren der moder maket stouinghe van water daer mente in ghesoden is. Tsap van menten al warm in die oren ghedrupet dodet die worm inden oren. Voert mente binnen int hues ghestroeyt verdriuet myt oerre lucht venynde worme.

De Latijnse tekst over *calamentum* luidt als volgt :

(fol. 193r) Calamentum ca. est et sic in .iij. gra. Est autem herba que alio nomine a quibusdam nepita dicitur. Calamentum montanum melius est quia magis est siccum. Cum flores producit tunc debet colligi et per annum potest seruari in vmbroso loco suspensum et ibi debet desiccari Habet virtutem maximam sed virtutem habet dissoluendi et consumendi. Contra frigidam tussim et asma licet antiquum valet vinum decoctionis eius vel vinum decoctionis pulueris eius vue passe et ficuum siccarum. Valet etiam electuarium quod dicitur diacalamen-

tum et hoc quod. Recipe pulueris calamenti in multa quantitate e pulueris gentiane vel loco eius liquiricie in .iij. vel. .iiij. parte cum melle conficiatur ad predicta. Detur etiam puluis eius in ouo sorbili Crispelle etiam fiant de puluere eius et farina ordei. Contra dolorem stomachi et frigiditatem intestinorum vtatur patiens puluere eius in cibis et vino decoctionis eius. Contra frigidum reuma inungatur occipitium ex melle decoctionis pulueris eius post fiat sacellatio ex puluere eius calefacto in olla rudi. vel ex ipsa herba multum confert. Contra relaxationem vue fiat gargarismus ex aceto decoctionis eius puluere rosarum et calamento subleua eam satis competit. Contra tenasmon ex phlemate vitreo vel ex alio frigido humore inungantur renes ex melle solo vel ex melle decoctionis pulueris eius postea superasperso puluere colophonie et seminis nasturcij et calamenti et fortiter cum aliquo panno ligetur. Cum autem assellat suffumigio colophonie precedenti pulius eius cum bombace ano supponatur sic liberatus est magister Mattheus de platea et mater magistri platerij. Ad exiccandam superfluitatem et humiditatem matricis fiat fomentum ex aqua decoctionis eius. hoc vt testantur mulieres salernitane satis valet. Calamentum supra morsum reptilium cataplasmatum ab interioribus ab exteriora venenum trahit. Succus eius auribus instillatus vermes occidit et eodem modo omnium vulnerum. Libidinem extinquit lepre prodest. Viride in vino coctum si super maculas imponatur eas mundificat.

4. Het tweede uitvoerige traktaat in het Hs. omvat de fols. 102r-181r. Het is een enigszins bewerkte vertaling van het beroemde en zeer invloedrijke werk van Mattheus Platearius, *Liber de simplici medicina,* dat beter bekend is als *Circa instans,* naar de woorden waarmee het aanvangt. Dit Latijnse werk werd reeds in 1497 gedrukt (20). Een vergelijling van een paar passages uit deze inkunabel met de overeenstemmende delen uit de Mnl. versie toont de nauwe verwantschap duidelijk aan. De belangrijkste wijziging in de Mnl. tekst is het weglaten van bepaalde *materia medica* omdat deze reeds in het voorafgaande traktaat behandeld werden. De scribent vergenoegt zich in dit geval met een opgave van de folio waar men deze stof in het eerste traktaat behandeld vindt. Ook zijn er in de Mnl. versie enkele toevoegingen die men tevergeefs in de Latijnse inkunabel zoekt. Zoals bekend is de *Circa instans* alfabetisch geordend, met een aan elke letter voorafgaande tabel waarin een overzicht gegeven wordt van de behandelde, met dezelfde letter beginnende materia medica. In de Mnl. versie is de Lat. naam gevolgd door de folio waarop

20. **Liber de simplici medicina secundum Platearium dictus Circa instans...** (Venetië, 1497).

de stof in kwestie behandeld wordt en (gewoonlijk) de corresponderende Mnl. term : b.v.

> De aneto xxxvij dits dille
> De affrodillis (sic) lxxxiiij dits cruet en*de* heuet blade als porreyde
> De allio lxxxiiij dits knufloec

Incipit . BY INSTANS MEYNINGHE GAET IN SIMPELEN MEDICINEN EN*DE* VERSTAAT

> Die simpele medicina als galien*us* secht is die alsulc is als die natuer voert brenghet als garifiofels (*sic*) naghel musschate*n* note*n* zinzi*ber* en*de* deser ghelike Of de gheorloft syn te ver*w*andelen myt conste*n* en*de* niet en is ghemen*g*het myt ander*en* medicine*n* als tamari*n*di diemen myt consten quetset en*de* brenghet sy hier te lande en*de* alsoe die myt consten ghemaket wort myt sieden va*n* sap cenrehande crude Men vraghet waer om vergad*e*rde medicine gheuonden syn alsme*n* alle die crachte*n* vint i*n* simpele*n* medicine*n*...(21)

Na deze inleiding volgt een tabel van de materia medica waarvan de Latijnse naam met een A begint (fols. 102v-103r). Van de 43 substanties die hier vermeld worden zijn er in feite slechts 29 in de volgende bladzijden behandeld nl. *aloes lignum, asa fetida, argentum viuum, agnus castus, alumen, apium, amidum, antimonium, acacia, affodillus, allium, acorus, amoniacum, absinthium, amigdula, aristologia, artemesia, acetum, alcana, auripigmentum, aspaltum, arnoglossa, avena, abrotanum, ameos, aaron, acidula, anagallidos* en *anthemis camomilla*. Al de overige zijn in de voorgaande verhandeling reeds besproken. In de Latijnse tekst vindt men onder A 36 begrippen verklaard.

De parallelle tekst van de Lat. inkunabel en van de Mnl. uiteenzetting over *aloes lignum* moge hier als voorbeeld volgen :

---

21. In de Lat. tekst luidt de aanhef : Circa instans negotium de simplicibus medicinis nostrum versatur propositum. Simplex autem medicina est que talis est qualis a natura producitur vt gariofilus, nux muscata et similia, vel que licet aliquo sit mutata artificio, non est alij medicine commixta vt thamarindi, qui abiectus corticibus artificio conquassantur et aloe quod ex herbe succo artifice excoxto efficitur. Questio autem non ociosa proponitur : cur medicine composite fuerint inuente, cum omnis virtus que in compositis est, in simplicibus reperiantur...

Inkunabel, fol. 186v	Mnl. tekst. fol. 103r-v
Aloes lignum est calidus et siccus in .ij. gradu reperitur in magno flumine superioris babilonie cui coniungunt flumines paradisi. vnde quedam dicunt quod impressio impulsione fluuy ab arboribus terrestris paradisi condicitur. Nullus non huius arboris fertur vidisse originem alij et dicunt quod in cacuminbus montium locorum desertorum circa predictum locum existentium oritur hoc lignum quod impulsu venti aut temporis vetustate cadit in fluuium : habitantes circa flumina a predictis montibus remotissimi immissis retibus in flumina ligna intercipiunt. Sunt autem ligni aloes genera tria vt Constantinus dicit in libro graduum. est enim vnum quod reperitur in insula quod dicitur cumear et est cunctus laudabilius. Est et alius quod reperitur in insula quod dicitur cumanum et est minus laudabile...	Aloes lignum is heet ende droech inden ij graet men vindet in eenre groter riuiren int ouerste babilonien daer die riuier des paradises in comen als som lude segghen dat dit holt vanden bomen der eerden des paradises sy myt den nederdryuende in die ryuire wten paradise comende. Doch soe en seght nyemant dat hy syn beghin ende opganc sach. Ende som anderen segghen dat dit holt wasset int ouerste gheberchte die ligghen inder woestinen van babilonien ende alst veroldet dan vallet mytten wynden in die riuire. Als constantinus secht inden boke vander crude grade soe syn iij hande ligno aloes dat een is datmen vaet in ene weerde die heyt cune ende dit is beter dan tander. Dat ander gheslachte vaetmen in enen weerdt die cunear heit ende dit is myn te louen...

Op fol. 115v volgt dan het overzicht van de onder de letter B geklasseerde artsenijen. In dit overzicht worden er 16 genoemd (in de Lat. tekst 13) waaraan er nog drie in een andere hand toegevoegd werden. Van dit totaal van negentien worden er veertien ook effectief behandeld : *balsamus, bellirícus, borax, bedegar, belleria marini, bolus armeniacus, balaustia, boraga, betonica, branca vrsina, berberis, bistorta, buglossa* en *barothium*. De overige werden reeds in het eerste traktaat besproken.

Het overzicht van de materie die onder C behandeld wordt, vindt men op fols. 118v-119r. Van de 40 in dit overzicht opgesomde stoffen (in de Lat. tekst 36), worden er op de erna volgende bladen slechts 32 besproken : *cyclamen, cuscuta, cardamomum, cerusa, capparis, centaurea, cassia fistula, cubebe, capillis veneris, cipressus, celticam, camedreos, camepitheos, carui, cicuta, calamus aromaticus, cathapucia, cretanus, cantabrum, colophonia, curcubita, cucumeres, cytrulli, celidonia, coriandrum, calix viua, cepe, cerifolium, caulis, caulis romanica, cycher* en *cantarides*.

Hierbij valt ook aan te stippen dat verscheidene van de zoëven opgesomde begrippen niet in het overzicht terug te vinden zijn (de zeven laatstgenoemde), en dat bovendien ook in de Lat. versie zes termen niet voorkomen, nl. de laatste vier van de opgesomde en *cucumeres* en *cytrulli*.

Van de zes in de Lat. tekst niet voorkomende materia schrijven we als voorbeeld nog de bespreking van *caulis* over :

(fol. 126v) Caulis is colt en*de* droech inden i graet Dats ghemeyn coel hy voedt bedrouet bloet d*er* melancolien en*de* gheuet starke*n* roeke. Die coel is twyerha*n*de dat ee*n* is ghemeyn (fol. 127 r) roet coel. Die ander is wit coel diemen cabuesch heit of carambia en*de* syn vanden seluen werke*n* als die rode coel doch is hy harde*r* te verduwe*n*. Noch is hy twyerhande als somer en*de* wynte*r* coel die somer coel voedt ve*r*brande*r* bloet da*n* die wynter coel wa*n*t syn humoer is de*r* ve*r*brander colera nigra naest dat syn scherpheit bewyset daer om syn sy to clynse*n* en*de* te reynighen va*n* oere*n* iersten sode wa*n*t hy inde*n* teyke*n* va*n* leeone en*de* vi*r*gine altyts daer hy beuroren is melancolie voedt Mer die wynter coel en is niet va*n* sulker scharpheit mer syn saet nette*t* de*n* buck en*de* doet vrijne maken Mer oer licha*m* is droech daer o*m* is hy stoppende daer om syn sap ghedro*n*ken ontsluet de*n* buck in syn sope ghete*n* stoppet den buck Daer o*m* op dat hy va*n* syne*n* misdoen warde ghete*m*pert salme*n* sieden en*de* dat ierste water af te clynsen en*de* *in* anderen wate*r* te sieden myt vette*n* verke*n*s vleysche of anderen vetten vleysche en*de* ghemenghet myt coriander pepe*r* en*de* cumyn.

Opmerkelijk is ook dat het gedeelte dat over *cantarides* handelt, in rijmen geschreven werd, alhoewel het — zoals de rest — als proza in het handschrift voorkomt :

(fol. 128r) Cantarides na dat wy et hore*n*
wassen i*n* bladen va*n* bomen
int ierste als rupsen ghedaen
en*de* daer na myt vloghele*n* beuaen
en*de* vlyghe*n* sdaghes hier en*de* daer
snachtes siet me*n* sy al ape*n*baer
Dat sy he*m* to gader holde*n*
i*n* ene*n* hope vast en*de* gheuo*n*den (22)
gruen is oere ghedaente
als me*n* ons doet ve*r*staen
Die groneste meeste en*de* die langheste van lyue
syn die beste als ic scriue

22. Het Hs. heeft **gheuōden** ; lees : **gheuouden** ; deze vorm bewijst afdoende dat de scribent een Westmnl. getint voorbeeld heeft gevolgd waar **gheuouden** stond.

ende schynen naden gronde (23) claer
soe welke tyt dat die oest comet naer
syn sy by nachte guet gheuaen
ende in azyn verdronken saen
als sy doot syn salmen sy daer na
(mit) wyn beghiten aldaer
ende legghen sy op i lit to hant
daer men sal maken enen brant
onder was gheweluet wal
te colt in eender noetschale
soe sal sy daer effen dan
maken enen bleyne an tlicham
want sy syn in desen staet
heet ende droech inden iiij graet
ende harde corrosyf
ouer al an des menschen lyf
die bleyne salmen dan doer boren
myt eenre naelden als wy hoeren
die selue bleyne daer alsoe
often wtersten myt enen stroe
daer sullen quade humoren wt gaen
ende beter is sonder waen
xv daghe dese brant ouer waer
dan i ander brant een iaer.

Deze berijmde passage werd ontleend aan Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme*, Boek VII, vv. 455-483 (24).

Op dit berijmd gedeelte volgt (fol. 128r) het overzicht van de termen die met een D beginnen : de tabel bevat vijf woorden (zoals de Latijnse tekst), waarvan er slechts vier behandeld worden : *dyagridium, daucus agrestis, dragagantum* en *diptannus ;* in het overzicht komt naast *dragaganto,* dat verklaard wordt als *dats gummi eenrehande boem,* ook nog *dragaganto calido* voor met de verklaring : *dats coperroec* en het is dit laatste alleen dat in de volgende bladen van het Hs. besproken wordt.

In het inhoudsoverzicht dat aan de E voorafgaat (fol. 130r) zijn 14 termen opgesomd (even veel als in de Latijnse inkunabel), waarvan er 12 behandeld worden : *endiuia, epythimum, euforbium, es ustum, elac-*

23. **gronde** : schrijffout voor **goude.**
24. E. Verwijs, **Jacob van Maerlant's Naturen Bloeme** (Groningen, 1878).

terium, elleborus, elleborum niger, emathites, ebulus, eupatorium, epatica en *eruca*. Aan te stippen valt hierbij dat *elleborus niger* in het overzicht niet voorkomt en ook in de Lat. versie ontbreekt ; omgekeerd komen in tabel nog *enula campana, esula* en *emblicus* voor, drie woorden die we in de Lat. tekst onder E ook verklaard vinden.

Bij de F worden in het overzicht tien termen genoemd (fol. 139r) — in de Latijnse tekst slechts acht — die ook alle in de erop volgende bladzijden behandeld worden. Een vergelijking met het overeenkomstig overzicht in de Latijnse inkunabel moge hier volgen :

Lat. inkunabel (fol. 198r)	Mnl. Hs. (fol. 130r)
1. De flamnula	De flammula dats eghel gras
2. De ferro	De farrugo dats sinder
3. de fumoterre	De fumo terre dats duuenkeruel
4. De fu	De fu dats valeriaen
5. De filipendula	De filipendula dats alkekaengi
6. De fraxino	De fraxino dats esschen boem
7. De feniculo	De feniculo dats veencoel
8. De fenugreco	De fenugreco dats fenugreec
	De fabis dats bonen
	De ficis dats vyghen

Buiten de verandering van *ferro*, waarvan in de Latijnse tekst gezegd wordt : *Ferrum et ferrugo et squama ferri eiusdem virtutis sunt*, in *farrugo*, lopen beide versies parallel. Na *fenegreco* werden echter in de Mnl. versie nog twee termen toegevoegd die niet in de Lat. inkunabel voorkomen.

Als voorbeeld van de sterke verwantschap tussen de Mnl. en de Lat. tekst, plaatsen we hieronder de respectieve teksten over *fenugrecum* naast elkaar :

Lat. inkunabel (fol. 198v)	Mnl. versie (fol. 136r)
Fenugrecum calidum est et siccum Minus autem siccum quam humidum substantiam habet glutinosam. virtutem habet maturandi et relaxandi. Ad apostemata exterius maturanda farina fenugreci cum vitello oui conficiatur, et superponatur ma-	Fenugrecu*m* is heet en*de* droegh inden ij g*rae*t doch is hy myn droegh en*de* heuet ghele substancie Het heuet macht to rype*n* te heylen en*de* weder to stoppe*n* Tot apostemen buten an tlyf rype te maken *con*ficiert syn meel myt eyes doder en*de* leghet

turat et attenuat. Ad maturandum et rupendum conficiatur cum terebentina et superponatur, maturat et rumpit herba est ipsa in vino et oleo decocta et superposita maturat. Ad splenis duriciem herba ipsa in vino et oleo macerata per .xv. dies per optie decoquatur et colature addatur cera et farina fenugreci et fiat vnguentum optimum ad apostemata maturanda. Ad apostema spiritualium farina fenugre in sacello posita et decocta in aqua cum visco malue super sepius ponatur. Ad apostema stomaci et intestinorum ex farina fenugreci et aqua predicta fiant pultes et superponatur. Ad apostema spiritualium non valent quod nimis calide sunt.

daer op het rypet to hant ende verdunnet. Ten seluen conficiert syn meel myt terepentyna ende legghet daer op of syn cruet in wyn ende in oly ghesoden rypet apostemen ende hartheit der milten dan aldus dat cruet in wyn ende oly gheset xv daghe in die sonne dan clinset ende daer to doet syn meel ende was ende maket tot i vngente dat is guet tot apostemen trypen. Tot apostemen der lede der gheeste dit meel in i saxken ghedaen myt malua viscus ghesoden in water ende daer manichwerf daer op ghelecht. Tot apostemen der maghen ende der darmen maket bry van den voers. water ende desen meel ende daer op ghelecht. Dese bry en doech totten apostemen der gheesteliker leden niet want hy is alte heet.

Bij de G komen in het overzicht (fol. 137v) 11 woorden voor (12 in de Lat. tekst); behandeld worden in de erop volgende bladzijden: *gariofili, genciana, galbanum, galiga, gariofilata, gith, gallitricum, galla, genestula, gallia* en *gummi arabicum*. Op te merken volt dat *granis solis* uit de Lat. tekst, in de Mnl. versie ontbreekt.

In de Latijnse tekst wordt onder H (fol. 140v) alleen *hermodactylus* besproken; in de Mnl. tekst wordt de bespreking van deze plant gevolgd door: *herba paralisis, herba roberti (dats oriuaell)* en door *herba venti (dats locwort)*. Het overzicht volgt op de eigenlijke bespreking.

Bij de I komt de tabel voor in de onderrand van fol. 141r, midden in de onder deze letter besproken woorden: *ipericon, iusquiamus, iarus, igeron, ipoquistidos* en *iuniperus*. In de Lat. tekst komen eveneens zes termen voor waarvan twee die niet in de Mnl. versie opgenomen zijn *(ysopus en yris)*; de woorden *ipericon* en *igeron* uit de Mnl. tekst, ontbreken in de Lat. versie.

Bij de L (fol. 142r) komen in het overzicht 19 termen voor (in het Latijn 17): 16 worden ook besproken: *liquirissia, lilium, licium, linozitus, lingua canis, lapacium, lentiscus, lenticula, la(u)reola, leuisticus, lapis magnetis, lactuca, lupinen, laurus, lolium* en *lini semen*. Deze laatste

twee komen in de Lat. tekst niet voor. Aan te stippen valt hier dat midden in de behandeling van *lapacium* een lange tekst ingelast werd die als titel draagt : *Van rudicheit* (fol. 143v).

Incipit : Schapies dats rudicheit dats venyndich*eit* der huyt som juckich som schudich som droegh som nat som scubbich of schellich...

Dit ingelast deel eindigt op fol. 146r, waar midden het blad, zonder enige overgang of uiterlijk teken, de behandeling van *lapacium*, getrouw volgens Platearius verder vertaald wordt :

Tot apostemen te rypen ronde ladiken ghestoten...

Dit traktaatje over *rudicheit* (scabies) handelt na de soorten „rudicheit" achtereenvolgens over „treyten der rudicheit, van rudicheit to voer kennen" en te genezen, „van cruden tot allen saken ende manieren der rudich*eit*", en enkele zalven waarvan de laatste het bekende „vade mecum" is :

Explicit : Daer om als ymant twyuelt ende niet waerlic en weet wat sonderlinghe totter saken to doen sy dan orbart koenlic dit vngent want ten bedrighet v niet ende het heyt vade mecum.

Bij de uiteenzetting over de zonderlinge opvattingen die men er over *lapis magnetis — dats die seyl steen —* op na hield, werd op het einde (fol. 147v), na de trouwe vertaling van de Latijnse tekst, de volgende, gedeeltelijk berijmde passage toegevoegd :

Dese steen heuet oec macht
Diemen ouer wonder achtet
Wie hem ontsiet dat syn wijf myt anderen mannen te doen hebbe soe legghe hy die magnete onder oer houet als sy leghet en(de) slaept. Is sy van reynen ghedachten soe sal sy slapende oeren man nemen om den hals. Mer die ontrouwe sal myt allen neder vallen vanden bedde.
Dese steen maket vrede
tusschen man ende wyf mede
In indien lese ic dat ment vant
ende inder tragoditen lant
Dese steen is als ic waen
als een yser mael gedaen
Ysidorus seghet dat die gheleuste die beste sy dat hy glas ende yser beyde na hem trecket.

Dit is, gedeeltelijk letterlijk, gedeeltelijk geparafraseerd, de tekst uit Van Maerlants *Der Naturen Bloeme*, Boek XII, vv. 821-842, met weglating vv. 835-836 en met inlassing van vv. 813-814.

Het overzicht van de onder L behandelde woorden (fol. 149r) omvat 19 termen waaraan een andere hand er nog twee heeft toegevoegd (in de Lat. tekst zijn er 23 termen — *myrrha, maiorana* en *melissa* komen in de Mnl. versie niet voor —). Ze worden alle ook behandeld in de Mnl. tekst: *mirtus, manna, mellilotum, malua, mastix, menta domestica, margareta, mummia, meu, mala maciana, mala batrum, mel, macis, mirra, maiorana, melissa, melones* en *morella*.

Bij de N komen in het overzicht zes termen voor (fol. 155r) die ook alle behandeld worden. Het zijn dezelfde als in de door mij geraadpleegde Lat. versie. Bij de bespreking van *nytrum* komen de verzen voor:

Het is i ader der eerden
men vindet *in* velen steden

doch dit kan wel toeval zijn daar de rest volledig in proza is en de tekst van Platearius op de voet volgt.

Bij de O komen in het overzicht 11 woorden voor, plus een in een latere hand (in de Lat. tekst slechts 9). Behandeld worden *ozimum, opoponac, orpium, origanum, oxifenicia, ordeum, os de corde serui, os sepie, olybanum* en het in de Lat. versie niet voorkomende *obsomogarum* dat volgens de tekst een „condument" is van het „sap van sardella".

Het gedeelte dat over *orpium* handelt (het komt in de Lat. tekst niet voor), is berijmd — alhoewel, zoals alle berijmde passages — gewoon doorlopend als proza geschreven:

(fol. 157r) Orpium heyt minor crassula
Des vintmen vele voer ende na
som heytent raghel som vrese wonden
wal guet ist to allen stonden
op die broken bene nader scrifturen
nat ende heet ist van naturen
Dit cruet heyt oec mede
hemelsloetel to manighen steden
Waerliken ist gheprouet van desen
wilment plucken ende lesen
x daghe voerden langhesten dach
die men int iaer vinden mach
Ende ment binnen den husen hanghet
dat dan die lucht verlanghet

en*de* daer by na al dat iaer
groeyt en*de* schiet dits waer
hier by machme*n* merke*n* mede
der nature*n* heymelicheide*n*
en*de* oec die macht van gode
diet al maket na syne*n* gheboden
die he*m* to wonder can gheue*n*
in dinghe*n* die selue*n* niet en leue*n*
Op die broke*n* bene stoetme*n*t wel
myt meyscher botteren en*de* oec el
en*de* oec myt boem oly guet
dats of ment la*n*ghe holde*n* moet.

Deze 26 verzen komen overeen met *Der Naturen Bloeme*, Boek X, vv. 439-458. De verzen 7-8 en 23-26 in de bovenstaande passage komen echter bij Van Maerlant niet voor.

In het overzicht van de onder P behandelde woorden (fol. 159r-v) worden er 32 opgesomd (plus nog 4 in een latere hand). In de Lat. versie zijn er 23. Behandeld worden er slechts 21 : *piretrum, peper, pyonia, peucedanum, pitersilium, policaria, pinee, polipodium, peterolyum, paritaria, portulaca, puleyum, pyra, pomum cytrinum, passuli, plumbum, polium, pinus, porrum, pastinaca*, en *proserpinata*. Verscheidene van deze termen komen in de Lat. tekst niet ter sprake en, omgekeerd, werden ook enkele uit de Lat. tekst weggelaten. Wat in de Lat. tekst over *pinea* staat, wordt in de Mnl. versie vervangen door de volgende, gedeeltelijk berijmde passage :

(fol. 163v) Pinus dats die pynboem
Sulc wit sulck (25) swart
Vte*n* swarte*n* comet pick voert
En*de* wte*n* witte*n* harse
Oec loept daer wt trae*n*
Dat claer is en*de* wal ghedaen
Dit heyte*n* wy stee*n*harse int ghemeyn
Die pynboem en is niet quaet
Dat onder he*m* wasset en*de* om he*m* staet
Die appel die syn guet
platearius to weten doet
Die de*n* appel leght opt vuer

25. **sulck** : het Hs. heeft **suclk**..

ende ontfaet daer af den roeck
dat sterket die hersen ende maket guet bloet
ende is oec guet te droghen hoest
ende is oec guet manigherhande medicyn
Het is nat ende heet van naturen

Deze uiteenzetting is een corrupte versie van wat over pinus in Van Maerlants *Der Naturen Bloeme*, Boek VIII, vv. 671-692 staat.

Onder de R worden in het overzicht (fol. 164r) 10 woorden opgesomd (in het Lat. 9), waarvan er 6 ook behandeld worden : *raphanus, radix, reuponticum, rubea, ros marinus* en *rapa ;* het laatstgenoemde komt in het Lat. niet voor.

Bij de S komen op fol. 165r in het overzicht 39 woorden voor — de laatste regel is zogoed als geheel weggesneden — waaraan een andere hand er nog twee toegevoegd heeft (in de Lat. versie 38). Behandeld worden daarvan de volgende 29 : *stringum, serapinum, sarcocolla, sticados, sponsa solis, spodium, structium, schordium, sapo, semperviua, syseleos, sthaphizagria, sambucus, salix, sparagus, serpentinaria, serpillum, sanguis draconis, squinantum, synapis, savina, sal, sal armoniacum, sal gemma, salvia, schabiosa, sinzibrium, satureya* en *spinachia*. Het laatstgenoemde komt in de Lat. versie niet voor ; dit is ook het geval met *salix*, waarvan de Mnl. tekst luidt :

(fol. 167v) Salix dats wilghe is colt inden ij grat ende droegh inden iij. Die schorse blade ende blome syn nutte ter medicinen ende hebben macht dyureticum ende te heylen ende te steppen (*sic*). Tsap wten bladen ende blomen gheparst ende to drinken benemet swarhet van hetten Teghen sweringhe der darmen vander bloetsocht verdriuet puluer ghebrant van schorse der wilghen ghebrant ofmen sy gheuent in dranck dit selue heylt ontvelde sweeren Dyascorides seght dat dit selue puluer myt edic gheheuen ende ghecathaplasmiert verdriuet pori dat syn cleynen weke wratten ende slecht.
Teghen verbrant myt vuer wilghen wortel ghebrant ende myt wit des eyis ghemenghet als i salue ende op den brant gheleght ht heylt wonderlike wal wilghen twyghe ende blade myt colden water besprenghet ende om den ghenen ghelecht die in heeten cortsen ligghen soe vercolden sy die lucht.

Bij de behandeling van *synapis* komt op fols. 169 een lange toevoeging voor, waarin „Maniachus die meyster" en Plinius genoemd worden.

Op fol. 171r volgt dan de behandeling van de onder T gerangschikte woorden : in het overzicht komen er 10 voor (met nog 5 die in een latere hand werden toegevoegd), die alle daarna besproken worden : *tartarum, tamariscus, terra sigillata, titimallus, turbith, tapcia, tetrahit, tela aranea, tapsus barbatus* en *terebintina*. In de Lat. tekst komen dezelfde tien termen voor.

Nog een laatste, lukraak gekozen voorbeeld van de wijze waarop de Mnl. tekst de Latijnse weergeeft, moge hier volgen :

Lat. inkunabel	Mnl. Hs. (fol. 172v)
Tapsus barbassus et flosmus et ponfiligos idem est frigida est et sicca viridis valet sicca minime. Virtutem habet constringendi et consolidandi. Contra emorroydas et cardiacam passionem ex vino decoctionis eius et vinum etiam ano infundatur et herba cataplasmetur, aliter abstergat se patiens semper ex illa herba post asselationem hoc constringit et etiam emorroydas sanat. Contra tenasmon ex calida causa et contra fluxum ventris fiat fomentum et encatisma ex aqua decoctionis eius circa ventrem et inferiora et multotiens.	Tapsus barbatus flosmus harba lijnatia dats al een *ende* wolwort. Het is colt *ende* droegh synre *com*plexie. Groen heft*et* grote macht droegh luttel of gheen. Het heuet macht to stope*n* ende to heylen. Teghen spenen die bloden stouet de*n* sieke*n* beneden myt wyn daer dit cruet *in* ghesoden is en*de* doet he*m* de*n* wy*n* int fu*n*dament en*de* plaestert dat cruet daer bute*n* op. Of als hy to stole ghaet soe wissche hy dat fundame*n*t altoes myt desen crude dat helpet oec. Teghe*n* tenasmo*n* van hette*n* en*de* teghe*n* die vloet des bukes maket fomentacio en*de* encatisma va*n* wate*r* daer dit cruet *in* ghesode*n* is omtrent de*n* buck en*de* beneden omt lyf wa*n*te*t* is ducke gheproeft.

Onder V wordt in het overzicht (fol. 172v) naast de drie in het Latijn voorkomende woorden (*viola, vitrum* en *virga pastoris*) ook nog *vitriolus, van conficeringhe wyne der medicynen, verbena, vitisella, witwort* en *netelen* genoemd. Onmiddellijk op het overzicht volgt een lange uiteenzetting (fols. 172v-177v) over 26 medicinale wijnen (26). Deze interpolatie is een fragment uit de bekende *Liber de Vinis* van Arnaldus de Villanova, waarvan buiten de tekst van dit Hs. alleen nog een door

26. Zie W. Braekman, „A Middle Dutch Version of Arnald of Villanova's **Liber de Vinis**", **Janus** (ter perse).

W.F. Daems uitgegeven klein fragment bekend is (27). De laatste in het Hs. voorkomende wijn (*vinum gariofilatum*), wordt gevolgd door nog enkele kleinere toevoegingen :

1) ,Van clareyte" (fols. 177-178r)
2) „Pvluer edel ende guet teghen duesterheit der oghen" (fol. 178r-v)
3) „Hier volghet van wyn ter medicinen" (fols. 178v-179r ; hier worden acht wijnen besproken)
4) op fols. 179r-180v komen dan de volgende materia medica ter sprake : *witwort, reynuaen, beuenella, verbena* (blijkbaar volgens Macer : „als macer seyt"), *virga pastoris, vitiscella, vitrum* en *vrtica*. Bij de behandeling van *vitrum* volgt de Mnl. tekst Platearius op de voet ; ook voor *virga pastoris* is dit het geval, doch hier vindt men in de Mnl. tekst de volgende anecdote toegevoegd :

> (fol. 180f) Het was i ridder die ryden quam daer hy i rasende koe sach stoten mytten hoernen op i schaep dattet oec rasende wart des ghelikes sach hy i wyf die bestont oerre sinnen byster te warden dese ridder dede hem gheuen drinken dit cruet ghestoten ende als sy et ghenuttet hadde was ghenesen die koe dat schaep ende dat wyf.

De Mnl. tekst van de *Circa instans* besluit met de behandeling van dezelfde drie woorden (*zinzibare, zedoare en zuccarum*) die in de Lat. tekst behandeld worden (fols. 180v-181r). Een vergelijking van de Lat. en de Mnl. tekst toont aan dat in deze laatste de uiteenzetting over *zinziber* voor de helft werd ingekort en bij *zuccarum* van enkele toevoegingen voorzien.

Het uitvoerig traktaat eindigt aldus :

> Wetet dat zuker harde guet is dorstighen luden die wanderen in heeten landen als sy gheenre hande lyquore en hebben En-hy helpet teghen ptisike ende dorringhe ende teghen asma ende die hoesten is hy guet in oer spyse ende dranck ghedaen want hy opent die bestopte stede ende vervochtet die droecht der oprassinghe. Deo gracias.
> Hier syn vergadert to samen
> Boeke die ick v by namen
> Noemen wil hier ter steden
> Als antidotarius ende macer mede

27. W. F. Daems, „Ein mittelniederländisches Fragment des **Liber de Vinis** des Arnaldus de Villanova", **Janus** XLVII (1958), 87-100.

Ende die lere wt circa instans
Reyt hier mede an desen dans.

5. Fols. 181v-189r zijn door dezelfde hand als de hierboven besproken traktaten gevuld met allerlei kleinere tekstjes waarvan hier een beknopt overzicht volledigheidshalve gegeven wordt :

a) fol. 181v : de bereidingswijze en het gebruik van capitellum zalf :

Incipit : Aldus maket men capitellum dat is eenrehande loghe...

Explicit : ...ende bestriken sy mijt deser saluen ende steken sy in die nese gaten.

b) fols. 181v-182r : de bereidingswijze van zes zalven en „treiten" : „witten treyt", „swarten treyt", „heylsalve", „heylenden treyt", „treckenden treyt" en „brekenden treyt".

c) fol. 182r-v Verscheidene korte medicinale dicta, o.m. toegeschreven aan Ypocras, Johannes (Hispalensis ?) en Albertus (Magnus).

d) fol. 182v-184v de invloed van de maan op het aardse leven wanneer ze zich in elk van de tekenen van de dierenriem bevindt, gevolgd door een gelijkaardig traktaatje waarin uiteengezet wordt welk deel van het lichaam elk van de 12 tekenen regeert (28).

e) fols. 184v-185r de bereidingswijze voor een plaaster dat „doet wel slapen in frenesien" en drie recepten tegen oogziekten.

f) fol. 185r „Hier volghet voert van passien ende ghebreken der leeden ghenomet..." (29).

g) fols. 185r-189r een fragment uit een groter werk over chirurgie, waarin achtereenvolgens behandeld worden : de beschrijving, oorzaak en therapie van „die rose goete", fistels, kanker, wolf, noli me tangere en malum mortuum. Hierin komen ook enkele regels voor over realgar en op het einde een recept tegen „al onghemack vanden oghen".

6. Ten slotte dient hier nog vermeld te worden dat de overblijvende bladen van het Hs. (fols. 189v-208r) gevuld zijn met losse Latijnse recepten (fols. 189v-207r) en acht Nederlandse uit verschillende eeuwen (fols. 207v-208r).

28. Ik neem mij voor aan dit gedeelte van het Hs. binnen afzienbare tijd een afzonderlijke studie te wijden.

29. Vgl. W. F. Daems, **Boec van Medicinen**, pp. 159-161.